Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 5.146
Volume - 5, Issue - 7, JULY - 2022 Publication Date: 31/07/2022

DOIs:10.2018/SS/202207004 --:-- Research Article

पदव्याख्यार्थपञ्चिकामातृकायां एकं अध्ययनम्

[1]Mr. Ramachandra Badamundi, [2]Prof. J. Krishnan
[1]Ph.D Research Scholar, Department of Sanskrit, Pondicherry University, Puducherry, Country
Email – [1]ramachandra1251@gmail.com,

सारांशः अस्मिन् लेखपत्रे पण्डितचक्रवर्ति विश्वेश्वर विरचितं पदव्याख्यार्थपञ्चिकायां नैषधचरितं महाकाव्यस्य भाष्यं उल्लेख्य । अत्र काव्यस्य गुणाः तस्य दोषान् च प्रति अन्धं कर्तुं न प्रयोजनम्, येषु बहवः यस्मिन् क्षययुगे लिखितम् आसीत् तस्य युगस्य विशिष्टाः सन्ति। किन्तु कृत्रिम-आलङ्कार-अभिमान-प्रचुरतायां, शब्द-क्रीडा-अस्पष्ट-शिक्षण-प्रेमया च अभावेऽपि काव्ये उच्च-स्तरस्य शैलीं धारयति, नैषधस्य अलङ्कृतः श्लोकः च युग-युगेभ्यः कृते दुर्लभः बौद्धिक सफलं भविष्यति ।

मुख्यशब्दः तालपत्र मातृका, विश्वेश्वर, पदव्याख्यार्थपञ्चिकायां,नैषधीय चरितः, श्रीहर्ष, महाकाव्य, नलः दमयन्ती ।

उपक्रमः

अस्मिन् लेखटीकापत्रे प्रसिद्ध महाकाव्यः श्रीहर्षस्य नैषध-चरितस्य उपरि लेखमस्ति । निषधस्य राजा नलः दमयन्ती (विदर्भराज भीमस्य पुत्री) इति प्रसिद्धा कथा वर्णिता अस्ति, या महाभारते अपि दृश्यते । संस्कृतसाहित्ये पञ्चमहाकाव्येषु नैषधीयचरितम्-महाकाव्यम् एकं अन्यतमं स्थानं भजते ।अस्मिन् नैषधचरित माहाकाव्ये भारतीय-पाश्चात्यविदूषां मतानुसारं त्रयोविंशतिः टीकाः सूचनायां वर्णिताः सन्ति ।यथा – आनन्दराजानकः काव्यप्रकाश निदर्शनकर्ता, ईशानदेषः, उदयानाचार्यः गीतगोविन्द व्याख्याता, गोपिनाथः काव्यप्रकाश- दशकुमार- रघुवंश व्याख्याकर्ता, चाण्डुपण्डितः, चारित्रवर्धनः कुमारसंभव-रघुवंश- राघवपाण्डवीय-शिशुपालवध व्याख्याकर्ता, जिनराजः, नरहरिर्नरसिहो वा, नारायणः, भगीरथः काव्यादर्श-किरातार्जुनीय-देवीमाहात्म्य-महिम्रस्तोत्र-मेधदूत-रघुवंश-शिशुपालवध व्याख्याता, भरतमल्लिको भरतसेनो वा, भवदतः शिशुपालवधटीकाकर्ता, मथुरानाथशुक्रः, मल्लिनाथः, महादेवविद्यावागीशः आनन्दलहरी व्याख्यानिर्माता, रामचन्द्रशेषः वंशीवदनशर्मा, विद्याधरः, विद्यारण्ययोग, विश्वेश्वराचार्यः, श्रीदतः, श्रीनाथ, सदानन्दाः । एषां त्रयोविंशतिव्याख्यातृणां मध्यात् - नारायणेन विरचिता- नैषधीयप्रकाशाख्या, जिनराजेन विरचिता सुखावबोधाख्या, मल्लिनाथेन विरचिता जीवात्वाख्या, चारित्रवर्धनेन विरचिता तिलकाख्या, नरहरिणा विरचिता दीपिकाख्या, विद्याधरेण विरचिता साहित्यविद्याधर्याख्या व्याख्या, नारायण विरचित प्रकाशाख्या व्याख्याया प्रसिद्धमस्ति । काश्चन प्रकाशिताः काश्चन अप्रकाशिताश्च सन्ति । एतासु टीकासु मध्ये मल्लिनाथस्य जीवास्तु टीका, प्रकाशटीका एते द्वावपि अद्यप्रकाशिते अभवताम् । कतिकालपूर्वे सदानन्दस्य भाष्यं मुद्रितं परन्तु इदानिं न प्राप्यते । अन्यवहुनि भाष्याणि अन्तर्धानं गतानि केचन सन्ति पुस्तकालयेषु हस्तलिखितरूपेण संरक्षितः सन्ति । परन्तु कति अपूर्णाः सन्ति, अन्यासु केवलं कतिचन शब्दाः एव प्राप्यन्ते । नैषधीयचरित महाकाव्यस्य एका प्राचीना प्रसिद्ध टीका अहम् प्राप्ता तस्याः टीकायाः नाम पदव्याख्यार्थपञ्चिकाटीका , अस्मिन् टीका एषा मातृका अप्रकाशिता अपि च मातृकागारे संरक्षितासीत् ।

भाष्यकारःविश्वेश्वरः

कविचक्रवर्ति विश्वेश्वरसूरी कर्तृपुरस्य कूर्माचलस्थस्य अलमोहदाप्रदेशस्य पाटियाग्रामस्य निवासी आसीत् । पिताऽस्य लक्ष्मीधरो भारद्वाजसगोत्रीयः । अस्य सन्त्यनेके ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च । प्रकाशितेषु वैयाकरण सिद्धान्तसुधानिधिः, अलङ्कारकौस्तुभः, रसचन्द्रिका, आर्यासप्तशती, अलङ्कारप्रदीपः, अलङ्कारमुक्तावली, कवीन्द्रकर्णाभरणं, रोमावलीशतकं, मन्दारमञ्जरी चेति नव ज्ञाताः । स हि वैयाकरणसिद्धान्तसुधानिधौ भट्टोजिदीक्षितं, प्रौढमनोरमां शब्दकौस्तुभञ्च स्मरति । तेनाऽसौ निश्चयेन भट्टोजिपरवर्तीति ज्ञायते । सहैव स हरिदीक्षितं शब्दरत्नञ्च नैव स्मरतीति तस्य हरिदीक्षितपूर्ववर्तित्वं वा समकालिकत्वं सिध्यति । अपरश्च, रसमञ्जर्याष्टीकायामन्ते तदात्मजस्य जय कृष्णस्य

विषये "*दिग्गुणर्तुशशलाञ्छनयुक्ते शालवाहनशके जयकृष्णः*" । श्रावणीयसितपक्षदशम्यां निर्मिति पितुरिमां विलिलेख |इति कथनादपि विश्वेश्वरस्य हि 1638 मितशककालादर्थात् 1773 मितवैक्रमाब्दात्पूर्वमेवास्तित्वं सिध्यति । तथ्यमेवेदं कवीन्द्रकर्णाभरणस्य पाद सूच्यामपि तथैव निदिशति यद्विश्वेश्वरपण्डितः ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतक प्रथमपादे लक्ष्मीधरपण्डिताज्जन्म लेभे । अनेन स्वायुषो दशमवर्षप्रभृति ग्रन्थ निर्माणमारब्धं चत्वारिंशद्वर्षदेशीयश्च परलोकं जगामेति । अनेनान्येनाऽपि प्रमाणेनैतदेव सिध्यति यदसौ कविः 1720-1660 मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमानिति । युधिष्ठिर मीमांसकस्त्वस्य स्थितिकालं 1600-1650 मित वैक्रमाब्दान्तरालगतं मन्यते ।

विषयवस्तुः

अस्मिन् पदव्याख्यार्थपञ्चिका टीकाग्रन्थेः Palmyra leave Foll. 130.111/2 into ½ Fairly recent, slightly worm-eaten but in good condition good medium writing in Malayalam. Line 5-7 in page mostly linked complete for the portion the Padavyakyarthapanchika of Acharya Visvesvara on the Naisadhiya of Harsa for canto I- V.

Begins:

हरि श्री गणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।
नमस्यामि निशानाथ कलाकलित शेखरम् ।
जटावल्ली समुल्लासि प्रसुनमिव शंकरम् ।।
ना नाश्रुति गिरोदुर्गवन वीधीविहारिणम् ।
दुर्दान्तिदन्तिदमनं हरिखेसरिणं नुमः ।।
तस्मै नमत्रिलोकै करन्तदीपाय शंभवे ।
अनन्यापेक्षमस्तकं नित्यं जयति यन्महः ।।
श्री हर्षस्य कवेः काव्यं वर्णैश्चित्रं सान्वितैः ।।
व्याख्यातुलिकथास्माभिर्व्यक्तमुन्मीलयिष्यतेः ।।

महाकाव्यमारभमाणः कविराशीरादिष्व न्यतमेन भवितव्यमिति कथानायकं वस्तु निर्ध्दशति । यदाहुः अशीर्नमस्क्रिया वस्तु निर्द्धशो वापि तन् मुखमिति । निपीयेत्यादि ।

Canto I Ends(fol.31b):

श्रीहर्षस्य मनीषमण्डल शुनासीरस्य सारस्वत
स्रोतः पूरभरैः परश्शतमुखै र्दीव्यद्भिर व्याहतम् ।
कस्येति न विस्मयोऽत्र जगति प्रेक्षावतोऽयं पुन
र्भगं याति जलाशयाङ्क निपये कस्याः सुतं दूषणम् ।।
इत्यार्य विश्वेश्वरसूनु विरचितयां नैषधीय चरित दीपिकायां प्रथमः सर्गः ।।

Canto II end(fol.54):

दुर्मेधसंस्थूलदशाः कविनांये क्षिरकल्पेषु रतावचस्तु ।
वचस्तु हर्षस्य कवेः कधन्ते पचेलिमेषु स्पृहयालवः स्युः।।
इत्याचार्य नैषधटीकायां द्वितीयःसर्गः ।

Canto II ends (fol.84b):

अश्रान्तः प्रसरं वितन्वति सुधासौभ्रत्रभाजां गिरां
हर्ष हर्षकवौ समस्तसुमनसः सुत्रामातामास्थिते ।
प्राप्तैः सर्वपथीनताध्वनिभरादामोदयद्भिमेन
स्थानासूत्र....विलसितैर्नामण्डली ।। इति नैषधटीकायां तृतीयः सर्गः।

Canto IV ends (fol.108a):

सुवानाःसौरभ्यश्रियमसुलभाः किं सुमनसः
क्षणाहद्वित्राणामुपरिपरीठस्थिति भृतः ।

शिरसोऽप्यामोदं दिशिदिशि विशेषेणविकिरनत्
कवेरस्यापिस्पादादि स घनसारस्तुकृतिनः ।।
इति नैषधटीकायां चतुर्थः सर्गः ।।

Canto V ends (fol.129af):

आसां खण्डनकार सूक्तिसरितां बक्राध्वनामप्यहो
न क्वपि स्खलनं नोमार्गगावृतयः ।
किञ्चैतस्यनिमज्जनं सुमनसां चेतोभिरासेदुषां
अत्रैव त्रिदिवस्य सिध्यतिफलं सद्यः सुधासेवनम् ।।
इति नैषधचरित टीकायाम्।। पञ्चमः सर्गः ।।

अन्यमातृकाविवरणी –

अनन्तरम् fol. ४२, अग्रिमे पृष्ठे लेखने कतिपयानि सुधाराणि लक्षयन्त्याः लघुताडपत्रस्य स्लिप् अस्ति । एतत् पश्चात् हस्तेन प्रविष्टं स्यात् । फ़ोल् । ५७ख, ७६६ तथा १२९६ (एकपङ्क्तिं विहाय) रिक्तानि सन्ति । Fol. १२७ द्वितीयकरूपेण उपलभ्यते ।

पञ्च MSS सन्ति। (आर. सं. 2729, 2900, 3161, 4383 एवं डी. 11603) प्राच्य Mss. पुस्तकालय, शासकीय प्राच्य MSS. मद्रास, । द्वौ MSS in the Sarasvati Mahal Library, Tanjore, described in the Catalogue under the numbers 3692 and 3693, contain the commentary for canto XIX.एषा मातृका अपूर्णाः अस्ति, अपरस्यां केवलं कतिचन शब्दाः एव मिलन्ति ।

मल्लीनाथः नैषधभाष्ये (I. ५ तथा ११८) न्यूनातिन्यूनं द्विवारं उपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकं निर्दिशति; यदि च अयं विश्वेश्वरः अस्माकं भाष्यकारः समानः स्यात् तर्हि अस्माकं नैयसाधायाः पूर्वमल्लीनाथभाष्यम् अत्र अस्ति। यदि एवं स्यात् तर्हि अस्माकं विश्वेश्वरस्य कविन्द्रकर्णभरणादिग्रन्थानां लेखकेन सह परिचयः दोषः भविष्यति, यथा काव्यमाले (अष्टमः खण्डः, १८९१, पृष्ठः ५२न.) कृतः, यतः उत्तरकारस्य अस्ति इति उक्तम् lived in the first half of the eighteenth century A.D. अधिकविवरणार्थं पश्यन्तु एच्.जी.नरहरी, आद्य पुस्तकालय बुलेटिन, दिसम्बर १९४५, पृष्ठं १५९ मध्ये अस्ति । अस्मिन् भाष्यग्रन्थः अनेकमातृका पुस्तकागारे उपलब्धं कति अपूर्णाः सन्ति अन्येषु केवलं कतिचन शब्दाः एव प्राप्यन्ते । परन्तु कति मातृका एव सम्यक् स्पष्ट उल्लेखमस्ति । अस्मिने नैषधटीका मध्ये छन्द व्याकरणं समासः उपसर्गः अलङ्कारादि उन्नतप्रयोगमस्ति ।

उपसंहारः

अत्र भावविग्रहः प्रेम-कर्तव्य-सङ्घर्षः संस्कृत-काव्ये दुर्लभः, परन्तु आधुनिकपाठकस्य कल्पना-आकर्षण-रहितः नास्ति । श्रीहर्षस्य नल-कथा-उपचारे एतत् सम्भवतः सर्वाधिक-सार्वत्रिकं तत्त्वं भवति, भाव-रोगस्य च तनावपूर्ण-क्षण-सञ्चालने कवि-शक्तिः प्रमाणं प्रददाति । नैषधाचरितस्य अन्येषां काव्यानां इव एपिग्रामाणां नीतिप्रतिबिम्बानां च पूर्णभागः अस्ति, येषु सम्भवतः व्यक्तिमन्तःकरणं सत्-असत्-मापदण्डत्वेन महिमामण्डयन्तः एव सन्ति, यथा- सद्भिः सह तेषां प्रेरणाशुद्धिः भवति साक्षिण्येव स्वमन्तःकरणम् सद्भिः दूरतरं लज्जन्ते परेषाम् इति । तथा च परोपकार-दान-पुरुष-गुण-ईर्ष्या-इत्यादिषु विषयेषु अत्यन्तं उल्लेखनीयाः अवलोकनानि सन्ति।येन जीवनस्य आचरणस्य च समस्याभ्यः कविः जीवितः आसीत् इति दर्शयति संस्कृतकविनां बलं प्रकृतिवर्णनं अस्माकं काव्ये प्रमुखं नास्ति परन्तु सूर्योदयस्य उदयमानस्य चन्द्रस्य च विस्तृतानि चित्राणि सन्ति। काव्यं सजीवसंवादेषु प्रचुरं भवति, बुद्धिः प्रतिकारः च सजीवः इति ।

सन्दर्भसूची:

1. *History of Classical Sanskrit literature, M. Krishnamacharya, Tirumalai-Tirupati Devasthanams press Madras.1937*
2. *G.O.M.L, Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscript, Vol.XX-Kavyas, S.Kuppuswami Shastri, Superintendent Govt.Press .1918*
3. *Mohandeva Panta, Naisadhiyacharitam, Motilal Banarasi Dasa.2019*
4. *https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-naishadha-charita-of-shriharsha/d/doc371780.html*
5. *Mandaramanjari, Gopal datta Pandeya Shastri, Parvatiya Pustak Prakashan Mandal,23/58 Dudh Vinayak, Benares City. 1939*